

ԱՄՍՏՈՒՐ ՓՄՇԱՅԱՆ

Քիմիական գիտությունների թեկնածու

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՆԵՐԻ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի պատմության էջերում Մխիթարյան միաբանությունը իր երկու՝ Վենետիկի և Վիեննայի ճյուղերով շուրջ երեք դար է, ինչ իր կարևոր նպաստն է բերում հայագիտությանը և հայ մշակույթին:

Արժեվորելով Մխիթարյանների գիտակրթական գործունեությունը՝ Բաֆֆին գրում է. «Մխիթարյանները ոչ միայն ազատեցին մեր հին մատենագրությունը Հայաստանի վանքերի խորշերում փտելուց, այլև ընծայեցին մեզ թվով շատ ինքնուրույն և թարգմանական հեղինակություններ: Նոքա մի կողմից տարածեցին մեր հասարակության մեջ ընթերցասիրություն, ծանոթացրին եվրոպական գրականության հետ, մյուս կողմից՝ հաստատեցին յուրյանց վանքը մշակույթով»¹:

Մխիթարյան միաբանությունը հիմնադրումից շատ կարճ ժամանակ անց եղավ ավելին, քան կարող էր լինել Ադրիատիկ ծովի փոքր կղզում հաստատված եկեղեցական գործիչների մի միաբանություն: Կարճ ժամանակ անց այդ միաբանությունը դարձավ հայկական առաջին Ակադեմիան: Մեր ասածի լավագույն առիավատյան Ստեփանոս Նազարյանի խոսքերն են. «Մխիթարյանների Ակադեմիայի երևան գալը հայոց մտավոր կյանքի ամենանշանավոր դեպքն է: Հայ ժողովուրդը մինչև այդ ընկղմված էր խորին տգիտության մեջ, իսկ նրա լեզուն՝ կատարյալ բարբարոսական դրության մեջ: Մխիթարը, որ իրավացի կերպով անվանվում է հայերի նոր լուսավորիչ և երկրորդ Մաշտոց, իր միաբանության հիմնադրամբ մի անխորտակելի պատվար կանգնեցրեց գրական խանգարման սաստիկ հեղեղումների դեմ»²:

Իրապես զարմանահրաշ ու բացառիկ երևույթ է հիշյալ միաբանության թողած գիտական ու գրական ժառանգությունը:

Մխիթարյան միաբանության գիտակրթական գործունեությունը՝ համեմատելով Հայաստանի և հայ գաղթօջախների մյուս՝ նմանատիպ հաստատությունների հետ, Հր. Աճառյանը նշել է. «Բաղեջի, Տաթևի, Էջմիածնի և Նոր Ջուղայի դպրոցները տևական չէին եղել: Նոքա շատ կարճ կյանք են ունեցել և մի փոքր ժամանակ փայլելուց հետո հանգել էին: Մխիթարը այնպիսի հիմքերի վրա է դնում գործը, որ նա օրից օր զարգանում է և իբրև մի լուսավոր աստղ փայլում է հայկական հորիզոնի վրա»³:

Մխիթարյան միաբանության՝ Եվրոպայում հիմնադրվելուն մեծապես նպաստել է աշխարհագրական տեսանկյունից հաջող ընտրված տեղը՝ Վենետիկը, որին ժամանակակիցները շատ դիպուկ տվել են «Ադրիատիկի թագուհի», «Քաղաք-հրաշք», «Քաղաք-գեղեցկուհի» անվանումները: Հավելենք նաև, որ Վենետիկի Մխիթարյան-

¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հտ. 9, Երևան, 1967, էջ 88:

² Ս. Назарян, Обзор истории Гайканской письменности в новейшие времена, Казань, 1846, стр. 76.

³ Հր. Աճառյան, Պատմություն հայոց նոր գրականության, Վաղարշապատ, 1906, էջ 55:

ները միշտ կարողացել են հնարամտորեն և նվազագույն կորուստներով խուսանավել Վենետիկի գլխով անցած մի շարք «փոթորիկներից» (Նապոլեոն Բոնապարտի 1800 թ. արշավանքը, 1848-1849 թվականների Վենետիկի հեղափոխությունը, կարբոնարիների ապստամբությունը): Այս առումով միանգամայն իրավացի է Ս. Էջմիածնի միաբանության բազմաշխատ անդամներից Արտակ եպիսկոպոս Մմբատյանցի արտահայտած կարծիքը Վենետիկի Մխիթարյանների մասին. «Վենետիկի Մխիթարյան հայրերը կազմել և հաստատել են իրենց եղբայրությունը մի որոշ նպատակով, այն է՝ պարապել միայն և միայն գիտությամբ և նրանք հաստատվելով Եվրոպայում և որ գլխավորն է, ապահովելով իրենց տնտեսապես և քաղաքականապես, նվիրվել են միմիայն գիտության, օգտվելով Եվրոպայի մտավոր առաջադիմությունից, հեռու և ազատ մնալով Ասիայի բարբարոս ցեղերի ասպատակություններից և կոտորածներից»⁴:

Մխիթարյան միաբանության՝ որպես Եվրոպայի երկու խոշոր քաղաքներում՝ Վենետիկում և Վիեննայում գործող գիտահետազոտական և կրթական կենտրոնի, հեղինակությունը մեծապես բարձրացավ, երբ 1810 թվականի օգոստոսի 17-ին Նապոլեոն Բոնապարտը իր կայսերական հրամանագրով անձեռնմխելի համարեց Մխիթարյան միաբանությունը որպես Ակադեմիական հաստատություն⁵:

Վենետիկի Մխիթարյան հայրերի գիտական հրատարակությունները, լատիներենից, հունարենից, իտալերենից, ֆրանսերենից, անգլերենից, գերմաներենից և ռուսերենից նրանց կատարած բարձրաժեռ թարգմանությունները, Եվրոպական գիտական կենտրոններում կարդացած զեկուցումները, ինչպես նաև Եվրոպայի և այլ վայրերի խոշորագույն քաղաքներում Մխիթարյանների հիմնադրած կրթօջախները չեն վրիպել Եվրոպական ակադեմիաների և գիտական այլ հաստատությունների մասնագետների ուշադրությունից:

Մխիթարյան հայրերից ժառանգված գիտական վիթխարածավալ տպագիր և անտիպ ուսումնասիրությունները, 1843 թվականից մինչ այժմ տպագրվող «Բազմավեպ»-ի և «Հանդես ամսօրեայի» էջերում ամբարված հսկայածավալ գիտական տեղեկատվությունը, հայ մշակույթը օտարներին ներկայացնելու նրանց ազնիվ ձգտումը վեր է ամեն մի գնահատանքից: Այս ամենը մեկ անգամ ևս հավաստում է պատմական այն իրողությունը, որ Մխիթարյան միաբանությունը հիմնադրման առաջին իսկ օրվանից դարձավ յուրօրինակ մի ոսպնյակ, որում բեկվեց Եվրոպական գիտության լույսը՝ իր անդրադարձները ուղղելով դեպի Հայաստան և հայկական գաղթօջախներ:

Ստորև ժամանակագրական կարգով ներկայացնում ենք Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության այն երևելի հայրերի համառոտ կենսագրությունները, ովքեր 19-րդ դարում արժանացել են Եվրոպական ակադեմիաների և գիտական կենտրոնների պատվավոր տիտղոսներին:

Չ. Գաբրիել Ավետիքյան (1751-1827). Լեզվաբան, քերական, բառարանագիր, բանասեր, աստվածաբան: Ծնվել է Կ. Պոլսում: Մխիթարյան միաբանության անդամ է 1773 թվականից: 1824-ին հիվանդության պատճառով հրաժարվել է վանա-

⁴ **Արտակ եպիսկոպոս Մմբատյանց,** Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1973, էջ 159:

⁵ **Ա. Բախչինյան,** Նապոլեոնը և հայերը, Երևան, 2003, էջ 60:

կան պաշտոններից: Տիրապետել է հունարենին, լատիներենին, իտալերենին, թուրքերենին: Թողել է գիտական վիթխարածավալ ժառանգություն: «Նոր հայկազյան բառարան»-ի հեղինակներից է: Բացառիկ արժեք ունի Գրիգոր Նարեկացու «Մատենանոցի զոգրոսի» երկի Գ. Ավետիքյանի տված մեկնությունը, որը «Նարեկյուն» վերնագրով 1801-ին լույս է տեսել Վենետիկում: «Քերականութիւն թօսքանեան լեզուի» գործում ներկայացրել է իտալերենի քերականությունը: 1807-ին ընտրվել է Հռոմի «Մապիենզա» ակադեմիայի անդամ⁶:

2. Մկրտիչ Ավգերյան (1762-1854). Լեզվաբան, բառարանագիր, թարգմանիչ, աստվածաբան: Ծնվել է Անկյուրայում (այժմ` Թուրքիայի մայրաքաղաք Անկարա): Մխիթարյան միաբանության անդամ է 1786 թվականից: Եղբայրն է Ջորջ Բայրոնի հայոց լեզվի ուսուցիչ Հարություն Ավգերյանի (1774-1854): Առավել հայտնի է Մ. Ավգերյանի 12 հատորանոց «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն Սրբոց» աշխատությունը (Վենետիկ, 1810-1815): Ի տարբերություն Մխիթարյանների հրատարակած կրոնա-դավաբանական բնույթի շատ ու շատ գործերի, Մ. Ավգերյանի հիշյալ բազմահատորյակը (շուրջ 6 հազար տպագիր էջ) իր բնույթով և ընդգրկված հարցերի խորության ու բազմազանության շնորհիվ դուրս է եկել կրոնական նեղ շրջանակներից: «Նոր հայկազյան բառարան»-ի հեղինակներից է: Մկրտիչ Ավգերյանը 1846-ին Վենետիկում հրատարակել է նաև «Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի» բառարանը: Կատարել է թարգմանություններ լատիներենից գրաբար և գրաբարից լատիներեն:

Հռոմի Հնագիտության և Վենետիկի «Աթենական» ակադեմիաների անդամ է դարձել 1825 և 1827 թվականներին⁷:

2. Իգնատիոս Փափագյան (1764-1852). Մատենագիր, բնագետ: Ծնվել է Կ. Պոլսում: 1786-ից` Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ: Կազմել է 1565-ից մինչև 1800 թվականը տպագրված հայերեն գրքերի մի ցուցակ, որը ըստ էության հայ տպագիր գրքի ամբողջական մատենագիտություն կազմելու առաջին փորձն է: Հիշյալ աշխատությունը անտիպ է, սակայն իր օգտակար դերն է կատարել` դառնալով ականավոր մատենագետ Գարեգին Ջարբխանայանի (1827-1901)` 1883 թվականին Վենետիկում լույս տեսած «Հայկական մատենագիտություն» հիմնարար աշխատության հիմքը: Հեղինակ է մաթեմատիկային, մանրանկարչության արվեստին և քրիստոնեական Եկեղեցու պատմությանը և տնտեսագիտությանը նվիրված մի շարք մենագրությունների:

Առավել հետաքրքիր է Ի. Փափագյանի` 1813 թվականին Վենետիկում լույս տեսած «Մանրանկարք, որ է Մինիաթուռա» աշխատությունը, ուր ներկայացվում են մանրանկարչության արվեստի տարրերը, մանրանկարչության տեխնիկան, կիրառվող ներկերը, դրանց պատրաստման տեխնոլոգիան:

Հայատառ բնագիտական տպագիր աշխատություններում Ի. Փափագյանի հիշյալ ուսումնասիրությունը առաջինն է, որտեղ տրված է քիմիական ռեակցիայի ընթացքի նկարագրությունը, փոխազդող նյութերի քանակական հարաբերությունները: Գրքի 21-րդ էջում հանդիպեցինք «քիմիա» բառին, որը 19-րդ դարում հայերենով

⁶ Բ. Սարգսեան, Երկհարիւամեայ գրականական գործունէութիւն և նշանաւոր գործիչներ Վենետիկոյ Մխիթարեան, Վենետիկ, 1905, էջ 350:

⁷ Բ. Սարգսեան, նշվ. աշխ., էջ 358:

տպագրված բնագիտական ուսումնասիրություններում առաջինն է:

Իգնատիոս Փափազյանը եղել է Հռոմի Գեղարվեստական ակադեմիայի անդամ⁸:

Հ. Մեսրոպ Աղաչքաղյան (1769-1845). Բնագետ, մանկավարժ, թարգմանիչ: Ծնվել է Կ. Պոլսում: Կրթությունն ստացել է Վենետիկի Մխիթարյան վանքի դպրոցում, 1791 թվականից՝ հիշյալ միաբանության անդամ: Ծննդավայրում ստեղծել է քիմիական լաբորատորիա, դասավանդել բնական գիտություններ: «Բնական օրենք» (Վենետիկ, 1819) երկում պաշտպանել է բնական իրավունքի և հասարակական դաշինքի տեսությունները, քննարկել մարդու բարոյական դաստիարակության հարցեր, հասարակության զարգացումը պայմանավորել մարդու բնական և բարոյական կատարելագործմամբ: Մ. Աղաչքաղյանը առավել հայտնի է 1830-ին Վենետիկում աշխարհաբարով լույս տեսած «Համառոտ արուեստաբանութիւն կամ նորանոր հնարք» աշխատությամբ, ուր քննարկված են գործնական քիմիային և գյուղատնտեսությանն առնչվող տարաբնույթ խնդիրներ: Ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանել ֆրանսիացի փիլիսոփա և տրամաբան Դ. Մարսելի «Համառոտ տրամաբանութիւն» գիրքը (Վենետիկ, 1845):

Մեսրոպ Աղաչքաղյանը Ֆրանսիայի հանքաբանության կայսերական խորհրդի անդամ է դարձել 1810 թվականից⁹:

Հ. Սուրբիաս Սոմայան (1776-1846). Բանասեր, բառարանագիր, թարգմանիչ: Ծնվել է Կ. Պոլսում: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ՝ 1804-ից, 1826-ից՝ աբբահայր: Այդ տարիներին էր, որ հնդկահայ բարերարներ Ռաֆայել Ղարամյանի և Սամվել Սուրադյանի նվիրատվությամբ բացվեցին Սուրադյան վարժարանը Բոտալիայի Պադուա քաղաքում 1834-ին և Ռաֆայելյանը՝ Վենետիկում 1836-ին: Կազմել է բառարաններ՝ հայերեն-անգլերեն-տաճկերեն, անգլերեն-հայերեն-տաճկերեն և տաճկերեն-հայերեն-անգլերեն: 1827-ին ընտրվել է Վենետիկի «Աթենական» ակադեմիայի պատվավոր անդամ¹⁰:

Հ. Շղիա Թովմաճյան (1777-1848). Բանաստեղծ, հայագետ, թարգմանիչ (հունարենից, իտալերենից, լատիներենից հայերեն): Ծնվել է Կ. Պոլսում: Սովորել է Վենետիկի Մխիթարյանների դպրոցում, 1798-ից՝ միաբանության անդամ: Հունարենից հայերեն է թարգմանել Հովհան Ոսկեբերանի ճառերը (հ. 1-2, Վենետիկ, 1818), Պլուտարքոսի «Չուգակշիռք երևելի արանց» (հ. 1-6, Վենետիկ, 1832-1835) աշխատությունները, Հովերոսի «Իլիականը» և «Ոդիսականը» (Վենետիկ, 1843, 1848): Հեղինակ է նաև այլ աշխատությունների: Ընտրվել է Հռոմի Հնագիտական ակադեմիայի անդամ¹¹:

Հ. Քերովբե Ազնավուրյան (1791-1843). Թարգմանիչ: Ծնվել է Կ. Պոլսում: Սուրբ Ղազարի վանքում աշակերտել է Մկրտիչ Ավզեյանին: 1814-ից՝ Մխիթարյան միաբանության անդամ: Թարգմանություններ է կատարել լատիներենից, ֆրանսերենից: Հայերենից իտալերեն է թարգմանել Ղուկաս Ինճիճյանի «Ամարանոց բյուզանդյան» չափածո աշխատությունը: Հռոմի Հնագիտական ակադեմիայի անդամ է ընտրվել

⁸ **Հ. Դավթյան**, Աշխարհաբար գիրքը հայ տպագրության սկզբից մինչև 1850 թվականը, Երևան, 1964, էջ 20:

⁹ **Բ. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 351:

¹⁰ Նշվ. աշխ., էջ 360:

¹¹ Նշվ. աշխ., էջ 360:

1825 թվականին¹²:

Հ. Ղևոնդ Ալիշան (1820-1901). Բանաստեղծ, բանասեր, մանկավարժ, պատմաբան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ: Ծնվել է Կ. Պոլսում: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ՝ 1838-ից: Ծավալել է վիթխարածավալ գիտամանկավարժական գործունեություն: Մեծ թվով մենագրությունների հեղինակ է: Տիրապետել է բազմաթիվ լեզուների: Բնագրից թարգմանել է Ջ. Միլտոնի, Ջ. Բայրոնի, Ֆ. Շիլլերի, Հ. Լոնգֆելլոյի գործերից:

Ալիշանը հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի պատմության էջերում հայրենիքի գաղափարի խորհրդանիշ է 19-րդ դարի կեսերից և շարունակում է մնալ այդպիսին:

Եղել է Ֆրանսիայի ակադեմիայի Պատվո լեգեոնի դափնեկիր 1866 թ., Իտալիայի Ասիական ընկերության (1887), Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության (1894), Վենետիկի Ակադեմիայի (1896), Պետերբուրգի Հնագիտական ընկերության (1896) և Ենայի Փիլիսոփայության ակադեմիայի (1897) պատվավոր անդամ¹³:

Հ. Քերովբե Քուշներյան (1841-1891). Ծնվել է Ղրիմի Ղարասուրբազար քաղաքում (այժմ՝ ք. Բելոգորսկ): Նախնական կրթությունը ծննդավայրում ստանալուց հետո 1858-ին եղբոր հետ ուղարկվել է Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզի՝ Մխիթարյանների վանքում ուսումը շարունակելու համար: Աշակերտել է Ղևոնդ Ալիշանին: 1865-ից՝ Մխիթարյան միաբանության անդամ: 1871-ին Ղրիմի Թեոդոսիա քաղաքում վարել է Հայ-Կաթոլիկ ժողովրդյան ժողովապետի պաշտոնը: Շուրջ քսան տարի թղթակցել է «Բազմավեպ» ամսագրին: Զբաղվել է Ղրիմի, Մոլդովայի և Լեհաստանի հայերի պատմության ու մշակույթի տարաբնույթ հարցերով: 1876, 1888 և 1904 թվականներին, երեք հրատարակություններով, Վենետիկում լույս են տեսել Ք. Քուշներյանի «Առակք» ժողովածուն: 1877-ին լույս է ընծայել «Տավրիկյան թերակղզու հայկական հնությունները» մենագրությունը: Ռուսերենով լույս է ընծայել «Մուդակի հովիտը և Ճենովական հին մատուռը» ուսումնասիրությունը:

Հիմնարար աշխատությունն է «Պատմություն գաղթականության Խրիմու հայոց»-ը, որը հրատարակվել է հետմահու, 1895 թվականին, Վենետիկում: Ռուսերենից հայերեն է թարգմանել Պուշկինի, Լերմոնտովի և Շևչենկոյի ստեղծագործություններից: 1895-ին Վենետիկում Քուշներյանի թարգմանությամբ լույս է տեսել ռուս-ուկրաինական գրող և պատմաբան Դանիել Մորդովցևի (1830-1905) «Ուղևորություն Արարատ» գիրքը: Նշենք, որ Դ. Մորդովցևը 1882 թվականի ամռանը Արարատի գագաթը բարձրանալու մտադրությամբ եկել էր Հայաստան: Վերելքի ժամանակ անսպասելիորեն վատացել է նրա առողջությունը և չի հաղթահարել մինչև Արարատի գագաթը մնացած չնչին տարածությունը: Թարգմանությունը կատարված է ռուսերեն բնագրից: Այս իմաստով հիշյալ թարգմանությունը Մխիթարյանների բնագիտական թարգմանություններում ուրույն արժեք ունի:

Ք. Քուշներյանը ընտրվել է Օդեսայի Պատմության և հնությունների ընկերության անդամ¹⁴:

¹² Բ. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 360:

¹³ Ս. Երեմյան, Կենսագրություն Ղ. Ալիշանի, Վենետիկ, 1902, էջ 47:

¹⁴ Ք. Քուշներյան, Առակք, Վենետիկ, 1904, էջ 18: Տե՛ս նաև Ա. Փաշայան, Տիտղոսակիր հայեր, Երևան, 2001, էջ 288: